

ОСОБЛИВОСТІ СЛОВОТВОРУ ІМЕННИКІВ В ЛУЦЬКІЙ КНИЗІ 1561 РОКУ

Віктор Мойсієнко

З-поміж усіх повнозначних частин мови в плані словотворення іменник є найбагатшим класом слів: його дериваційна система від найдавніших часів характеризується значною кількістю формантів, число яких постійно зростає (Білоусенко–Іншакова–Качайло–Меркулова–Стовбур 2010: 4). Основним джерелом вивчення історичної іменникової системи словотвору є пам'ятки різних епох. Особливу актуальність і важливість для усвідомлення розвитку й становлення історичної дериватології мають писемні пам'ятки, у яких виразно проступають народнорозмовні риси. Матеріали *Луцької замкової книги 1560–1561 рр.*, яка зберігається в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві, досьогодні дуже обмежено використовувалися для вивчення лінгвістичних українських рис. Це перша спроба проаналізувати словотвірні особливості цієї пам'ятки.

Творення слів, засвідчене в Луцькій книзі, відображає процес становлення успадкованих з попередніх мовних епох похідних дериватів та витворення нових на власне українському мовному ґрунті, зокрема й під впливом чужих мовних систем.

Чи не найактивнішим способом творення іменників з-поміж усіх виявлених похідних треба назвати суфіксальний, а із суфіксальних виділимо новотвори з постпозитивним компонентом *-иє*, < *(-ij-)*, *-иє*, < *(-ij-)*. Для луцьких писарів, складається враження, не було жодних обмежень при творенні абстрактних іменників за такою моделлю від дієслів. Причому, від безпрефіксальних мотиваторів новотворів значно менше: *в де(р)жа(н)ю* 3,¹ *гамова(н)я* 6, *будова(н)є(м)* 9, *в будова(н)и* 240 зв., *пуща(н)я* 12 зв., *ста(н)я* 13 зв., *є(д)на(н)ю* 19 зв., *мове(н)и* 22, *хова(н)я* 32 зв., *на зимова(н)є* 33 зв., *седе(н)є* 58, *ку границе(н)ю* 68 зв., *за жеда(н)ємь* 232 зв., *старе(н)ю* 241 зв., *ω(т) да(н)я* 251, *пи(т)я* 155.

¹ Тут і надалі ілюстративний матеріал подаємо за першоджерелом *Актова книга Луцького замкового уряду 1560–1561 рр.*, яка зберігається в ЦДІАУ в м. Києві: ф. 25, оп. 1, спр. 3.

Набагато більше субстантивів утворено від префіксальних дієслівних основ:

– *(рос-/роз-):* за *росказа(н)ємъ* 1, *розровна(н)є* 9, *ро(з)шире(н)є* 50 зв., *на ро(з)мышле(н)є* 56 зв., *розогна(н)є* 135, *розобра(н)а* 248 зв.;
– *(ω-):* *ωсва(т)че(н)є* 3, *ωповѣданє* 3, *ωмѣшка(н)є* 14, *на ω(г)лє-да(н)є* 55 зв.;

– *(ωт-):* *при ω(т)дава(н)ю* 58, *ω(т)на(т)є* 75 зв.;

– *(ωб-):* за *ω(б)сыла(н)ємъ* 76, *на ω(б)воже(н)є* 91 зв., *ω(б)дарова(н)ємъ* 125, *ωбоваза(н)а* 210 зв., за *ωбосла(н)є(м)* 241 зв.;

– *(у-/в-):* *уваза(н)я* 3, *впомина(н)ємъ* 54, *ω ѡха(н)є* 74 зв., за *вмоцова(н)є(м)* 90 зв., *ω (в)ѣжча(н)є* 242 зв., *взорва(н)є* 255, *вза(т)є* 174 зв.;

– *(з-/с-):* *по(д)страче(н)ємъ* 19 зв., *(з)ране(н)ю* 64, *на (с)мє(р)ка(н)и* 63, *на (с)мє(р)ка(н)ю* 122, *зна(и)де(н)є* 68 зв., *по (з)ѣха(н)ю* 113 зв., *схова(н)я* 137 зв., *супова(н)є* 139 зв., *зби(т)я* 30 зв., *збитьє* 104;

– *(со-/зо-):* *созна(н)є* 3, *зопсова(н)а* 95 зв.;

– *(вы-):* *по выѣха(н)ю* 7 зв., *по вычита(н)ю* 9, *на выхова(н)є* 18 зв., *по вы(ч)те(н)ю* 24 зв., *при выдава(н)ю* 53, *вы(з)на(н)є* 58 зв., *по выдєлє(н)ю* 66, *на выдє(р)жа(н)є* 70 зв., *для выздоровє(н)я* 75, *по выгна(н)ю* 137 зв., *для вывоже(н)я* 140, *для выши(н)кова(н)я* 233 зв., *на вы(ш)тью* 220, *на вы(ш)тьи* 220;

– *(на-):* *наро(ж)єнъ* 9;

– *(за-):* *при захова(н)и* 11 зв., *застановє(н)є* 18 зв., *заложе(н)а* 18 зв., *задє(р)жа(н)я* 23 зв., *ω забра(н)є* 28, *по застрєлє(н)ю* 91 зв., *при замо(р)дова(н)ю* 114, *в захова(н)є* 138 зв., *запоможе(н)я* 239, *зави(т)є* 235 зв.;

– *(по-):* *ω поро(в)на(н)є* 19 зв., *ω покрадє(н)є* 25, *ω(т) пода(н)я* 88 зв., *почє(р)тє(н)я* 118 зв., *поделє(н)я* 135, *постановє(н)я* 137 зв., *позволе(н)я* 137 зв., *помє(ш)ка(н)є* 140, *покаже(н)а* 154 зв., *в попасє(н)ю* 165 зв., *поволока(н)а* 218 зв., *на поча(т)ю* 57, *ω пожа(т)є* 194;

– *(при-):* *ω приложє(н)є* 28, *кро(м) припужє(н)я* 34 зв.;

– *(пере-):* *перєнагаба(н)я* 51, *ω перєє(ж)ча(н)є* 193.

Л. Полюга таких віддієслівних абстрактних іменників в українських пам'ятках XIV – першої половини XVII ст. наводить близько 700 (Полюга 1991: 84).

Значно менше в пам'ятці виявлено іменників, утворених за цією моделлю від інших частин мови (іменників): *сви(н)и* 7 зв., *камє(н)я* 71, *сосо(н)є* 257 зв., *пла(т)я* 33, *бра(т)я* 116 зв., *вєсє(л)я* 137, *при-*

ви(л)я 137 зв., межи прова(л)я 174, по(д)лє подво(р)я 9, в коло(д)я(х) 70 зв., воло(ш)я 33 зв., дру(ч)ємь 86 зв., збо(ж)я 118, воло(с)є 94 зв., в сто(л)пьє 204, ду(б)є 257 зв., (прикметників) здоро(в)я 8 зв., дла све-до(м)я 10 зв. Засвідчено лише кілька конфіксальних дериватів з фінальним компонентом *-ьє* < (-ї-): подлє за(п)с(т)я 16 зв., на пєрє(д)мє-(с)(т)ю 142, зголо(в)є 231 зв., (в)зголо(в)є 145 зв., по за(п)лє(ч)ю 161.

До продуктивних також треба віднести утворення з суфіксами:

-ьк-: соро(ч)ки 5 зв., до(ч)ки 14, за рє(ч)кою 34, бочки 72, скри(н)ка 137 зв., ω(т) грєбє(л)ки 163 зв., внучку 180, са(н)ками 17, мєшо(к) 17 зв., дя(д)ко 18 зв., вачо(к) 26, ба(т)ко 114, по заши(и)ку 193 зв., го(р)щко(в) 217; **-ьк-:** спа(д)ко(м) 7, ωдє(н)ки 7 зв., ωстато(к) 7 зв., вчи(н)ко(в) 8 зв., пожи(т)ки 9, сча(д)ки 9, ма(т)цє 10, жо(н)-(к)(и) 16 зв., мошо(н)ку 17 зв., ху(с)(т)ку 26, роздє(л)ку 18 зв., по-жи(т)ку 19, жєма(н)ка 21 зв., з ро(з)су(д)ку 22, ма(л)жоно(к) 27 зв., ши(н)ка(р)ки 33 зв., ста(т)ки 33 зв., клєпо(к) 34, ѓо(р)тку 44 зв., па-нє(н)цы 53, добы(т)ки 60, погро(з)ки 61, до мо(с)(т)ка 118 зв., боя(р)-ка 123, ω я(р)марьцє 142, пє(р)стєно(к) 265 зв.;

-ник-: дво(р)ника 5, помо(ч)ники 5, ло(ж)ники 5 зв., чє(т)вє(р)-ти(н)ни(к) 6, мы(т)ники 13 зв., намє(с)(т)ни(к) 19 зв., золо(т)ни(к) 35 зв., цє(л)ни(к) 48, комо(р)ника 55, жупнику 69, инохо(д)ника 89 зв., поту(ж)нико(в) 133 зв., служєбни(к) 135, клю(ч)нику 135, мє(л)ника 136, ручники 137 зв., пєрє(д)ники 235 зв., лє(т)ни(к) 236, бєрєзни(к) 251 зв., дубни(к) 251 зв.; **-чик-:** нєбо(ж)чи(к) 18 зв., барвѣрчик 231;

-ств-: нєпослушє(н)ство 4 зв., пото(м)ства 7, драпє(з)ство 7 зв., нєпоспєшє(н)ство(м) 19 зв., в ма(л)жє(н)ствє 54 зв., поручє(н)ство 58 зв., дєди(ц)ства 60, ма(р)ша(л)ства 69 зв., крадє(ж)с(т)во 76, ω заби-(и)ство 114, шлахє(т)ство 134, ма(л)жо(н)ство 137, нєбє(з)пєчє(н)ство 137 зв., вл(д)чоства 139 зв., на повинова(т)ство 149 зв., добрєдє(и)-ство 161 зв., на тєсє(л)ствє 195, ωбаватє(л)ство(м) 214, ѓбо(з)ствє 223;

-ость-: тру(д)ности 3, вла(с)(т)но(с)(т) 3 зв., ко(л)косо(т) 3 зв., бы(т)ности 4, вла(с)(т)(и)во(с)(т) 5 зв., має(т)но(с)(т) 6, ма(и)ности 140 зв., вє(ч)но(с)(т) 9, свєдомо(с)(т)ю 9 зв., совито(с)ти 12 зв., вѣдо-мости 20 зв., нєдоросло(с)(т)ю 22 зв., пи(л)но(с)(т) 26 зв., нє(в)чи(н)-но(с)(т) 28, жи(в)но(с)(т)(и) 33 зв., вєчи(с)то(с)(т)ю 34 зв., пово(л)-но(с)(т) 55, бли(з)ко(с)(т) 68, за нєдбало(с)(т)ю 70 зв., пови(н)но(с)(т) 135, сватостє(и) 137 зв., твєрдости 137 зв., лє(г)ко(с)(т) 181, гото-во(с)(т) 200 зв., прикрости 229, спроти(в)но(с)(т) 233, справєдли-

во(с)(т) 237, *ровно(с)(т)* 247, *скло(н)но(с)(т)* 262 зв., *коро(т)ко(с)(т)* 264, *для вѣ(р)ности* 269 зв.;

-**ыцѣ**: *Бо(г)да(н)ца* 5, *ѿ дво(р)цы* 5, *ра(д)цами* 12, *на сыно(в)ца* 13 зв., *до кравца* 17, *гости(н)цом* 17, *по(с)ланѣ(ц)* 20 зв., *и(с)(т)ца* 32, *винова(т)цо(м)* 32, *чѣлѣ(ц)* 35 зв., *хлопѣ(ц)* 62, *старѣ(ц)* 79 зв., *молодѣ(ц)* 111 зв., *Жданѣ(ц)* 136 зв., *на мѣ(с)(т)цы* 139 зв., *злочи(н)цо(в)* 141, *старѣ(ц)* 225 зв.; -**ыцѣ**: *заби(и)ца* 37 зв., *шко(д)цо(в)* 79 зв., *чѣрѣ(з)приво(д)цу* 130 зв., *дѣ(р)жавцы* 135;

-**ицѣ**: *рукавицы* 1, *пивницы* 6, *пшѣницы* 7 зв., *ру(ч)ницу* 8, *ро-зницы* 18 зв., *нѣбо(ж)чица* 18 зв., *клю(ч)ницу* 35 зв., *ѡко(н)ницы* 72, *ѡбѣ(т)ницу* 95, *ткани(ц)* 137 зв., *имѣ(н)ица* 140, *жупицы* 141 зв.;

-**ичѣ**: *шла(х)тича* 83, *старости(ч)* 196 зв., *хоружи(ч)* 196 зв.;

-**ицѣ**: *за голо(в)щину* 4 зв., *воло(в)щину* 7 зв., *поды(м)щину* 7 зв., *кро(м)брова(р)щины* 234, *дробины* 20 зв., *пошлинами* 11, *причина* 11 зв., *рогатицами* 15, *ѡ(т)бѣ(ж)щины* 81 зв., *лозины* 129, *парѣнины* 136, *днину* 136, *господына* 145, *з десатины* 157, *животину* 170, *пашни-на* 195, *кобылину* 220 зв.; -**изѣ**: *сѣрѣ(б)щизну* 11 зв., *матѣри(з)ну* 83 зв., *готови(з)ны* 125 зв., *в ысти(з)нѣ* 205.

До малопродуктивних, за матеріалом Луцької книги, віднесемо словотвірні моделі з суфіксами -**дѣ**: *кри(в)ды* 135; -**арѣ**: *писа(р)* 138 зв.; -**икѣ**: *мужи(ко)м* 136 зв.; -**акѣ**: *жабра(ко)м* 55 зв.; -**тельѣ**: *приятѣлѣ(и)* 12 зв.; -**ѡбѣ**: *про(з)бою* 9, *ли(ч)бы* 11, *сѣли(т)бу* 123; -**ѡбѣ**: *жалобою* 12 зв.; -**отѣ**: *истоты* 12 зв.; -**ицѣ**: *городище* 20; -**ѡпѣ**: *(в) ѡроща(х)* 248; -**ѣжѣ**: *грабѣжи* 135, *чѣ(р)тѣжи* 142 зв.; -**ѣчѣ**-, **-ячѣ** -: *имѣ(н)ячѣка* 140, *скрынѣ(ч)ка* 140 зв.; *з мѣше(ч)ком* 200 зв.; -**ягѣ**: *блудаги* 268 зв.; -**искѣ**: *ѡщѣписко(м)* 221; -**зньѣ**: *прия(з)нѣ* 53; -**лѣ**: *по(и)ла бы(д)лу* 102, -**ѡвлѣ**: *годо(в)ли* 78 зв. Іменник *годовля*, треба думати, є власне українським утворенням,² оскільки не виявлений у словництві цього періоду ні білоруської, ні російської, ні польської мов. Поява цього деривата пізніше в польській мові потрактовується як українізм (Bańkowski 2000: 529). Іменник *братани(ч)* – *з братаничо(м)* 62 зв. – формально мав би бути утворений від твірного *братан*, однак ні в досліджуваній пам'ятці, ні в інших текстах цього періоду подібного деривата не виявлено. Цікаво, що в українських та білоруських текстах трапляються найріз-

² У пам'ятках української мови в формі *годовлѣ* – *абы годовлѣ* (н.од.) *была* – його засвідчено в 1512 р. (Словник: 245).

номанітніші похідні від мотиватора *братан*: *братанекъ*, *братанокъ*, *братанецъ*, *братаникъ*, *братанка*, *братанна* (Словник: 52; Слоўнік: 194–195). Можливо, вже у час написання книги мотиватор *братан*, який активно вживався в текстах періоду Київської Русі (Срезневский 1989: 167), з ужитку вийшов. У документі з Луцька 1558 р. зафіксовано іменник *братеникъ* (Словник: 53), де твірним мало б бути ніде не виявлене *братен(?)*. Невипадково Г. Аркушин, характеризуючи сучасну західнополіську систему словотворення, похідні *братанець*’, *братанка* подає як утворення з суфіксами *-анець*’ та *-анк-(а)* відповідно (Аркушин 2005: 52, 55), оскільки волиняки ці слова наразі вже жодним чином не пов’язують із мотиватором *братан*, а винятково з *брат*. Додамо, що й у XVI ст. жителі Західного Полісся, очевидно, слова *братан* ‘небіж, син брата’ також уже не знали. Засвідчений у пам’ятці дериват – на *сыно(в)ца* ‘син брата’ 13 зв. – активно вживається на Західному Поліссі й тепер (Аркушин 2000: II, 145).

Називання мешканців за місцем проживання за допомогою суфікса *-ан-*, *-ян-* було поширеним у мовленні волиняків: *мѣщанина* 147, *радомышланѣ* 111.

Небагато іменників утворені **префіксальним** способом: *пасы(н)ки* 15 зв., *презыски* 18 зв., *небы(т)ности* 84, *з двѣма прихи(ж)ки* 195; **складанням**: *мужебо(и)ца* 8, *че(т)вѣ(р)толѣ(т)ко(в)* 21 зв., *по(л)рѣки* 11, *в полуми(л)и* 78 зв., *рыболово(в)* 129 зв., *по(л)трѣтѣ* 135 зв.; **конфіксацією**: уже згадуване – *запѣ(с)(т)я* 16 зв., а також – *поми(н)ки* 21, *паро(б)ко(в)* 33 зв., *пожи(т)ки* 71, *по(д)сусѣ(д)ка* 163 зв., *прика(д)ко(в)* 195, *по(д)тело(к)* 195; **безафіксним**: *ѡ(т)ка(з)* 4, *выроку* 4 зв., *втиски* 6 зв., *до погрѣбу* 7 зв., *ѡступу* 9, *вступу* 10 зв., *наклады* 11, *спокое(м)* 13, *ѡпо(р)* 14, *по(д)писомъ* 24 зв., *дово(д)* 31, *ку ѡ(т)воду* 43 зв., *перѣказу* 51, *выездъ* 68 зв., *на послуга(х)* 90, *змовы* 108 зв., *по вымѣру* 118, *до и(с)паси* 128 зв., *заповѣ(д)* 130 зв., *выдѣлу* 132, *ѡгоро(д)* 136, *росаду* [тут *розсада*] 136, *наиму* 136, *в оѡце* 137, *ѡ(т)повѣ(д)* 137 зв., *заставы* 137 зв., *розмовы* 142 зв., *прокосы* 149, *в перѣгородаы* 151, *по(д) присудомъ* 171 зв., *зърубы* 204, *выкладо(в)* 224, *вымыслу* 233 зв., *горожу* (зн.од.) 245 зв., *послѣ забору* 237, *для перѣезду* 250 зв.

Активність різних словотвірних моделей на час написання пам’ятки призводили до появи кількох варіантів на позначення одного поняття. Так, для вираження процесу опитування писарі могли вжива-

ти синоніми: *опы(т)* (< опитати) 260 зв., *опыта(н)є* (< опитати) 111 зв., за *опытува(н)ємъ* (< опитувати) 193 зв.

Неморфологічне словотворення в досліджуваній книзі засвідчене поодинокими прикладами. **Лексико-синтаксичний** спосіб: *сего(д)на* 55, *сєножа(т)ми* 77 зв., *нєвѣсту* 138 зв., *злодѣвъ* 141, *добродѣю* 197, *Точивєки* [назва села] 175, з *Добрыводою* [назва присілка] 238 зв.; окремо тут варто виділити числівники на позначення другого десятка, десятків, сотень, де процес лексикалізації вже завершився: *па(т)на(д)ца(т)* 25 зв., *осмѣдєса(т)* 140 зв., *па(т)со(т)* 10 зв. та ін.; **морфолого-синтаксичний**: *де(р)жа(в)чиная крє(в)ская* 40, *по(д)да(н)ны(и) єго* 76, *воро(т)ны(и)* 84, *мє(л) мнѣ врочистого плати(т)(и)* 95, *огневою хоры* 256 зв. Іменник *дядино(и)* 261, *дядиную* 263 зв., треба думати, відмінювався ще в мовленні волиняків за зразком займенникових прикметників, оскільки сучасна парадигма слова *дядина–дядини–дядину* в тексті не виявлена.

Виявлений у пам'ятці рід деяких іменників подальшою мовною практикою українських мовців успадкований не був: *перєказы чини(т)(и)* 9, *якую (ж) ко(л)вє(к) перєка(зу)у* (ж.р.) 11 зв., *то(и) прода(ж)(и)* (ж.р.) 51, *адамашку бруна(т)ного* 183, *ω я(р)ма(р)цє лу(ц)комъ* 193. Іменник *Волинь* поліщуки вживали як чоловічого роду: *ωдины ω(т) Рускоє зємли, а другие ω(т) Волина* 60. Субстантиви *яблоня, долоня* ще зберігали в мовленні волинян давню парадигму *ї-основ*: на *доло(н)* (ч.р.) 82 зв., *видє(л) єсми ябло(н), а ω(т) то(и) яблони* 124. Іменник *гроші* мав форму однини й множини: *свои(м) властивы(м) грошє(м)* 139 зв. Із контексту не зрозуміло, яка була початкова форма іменника *годівля*: *ко(н) своє(и) годо(в)ли* 78 зв. Як уже було відзначено вище, цей субстантив в українських текстах уживався в н.од., очевидно, за зразком давніх іменників *ї-основ*: *абы годовлѣ была*.

Отже, проаналізований матеріал засвідчує важливість та актуальність подальшого залучення неопублікованих писемних текстів для вивчення історії становлення української словотвірної системи. У низці прикладів виявлений паралелізм нових іменникових утворень, який пов'язаний із збереженням давніх словотвірних моделей, а також із входженням у мовлення українців нових. Продуктивність суфіксальних дериватів загалом від XVI століття зберігається. Активність суфіксів *-ость-, -ств-, -ник-, -иц-, -ьць-* успадкована й сучасною українською літературною мовою. Зауважимо, що творення абстракт-

них іменників з постпозитивним компонентом *-иє* < (*-ij-*), *-ьє* < (*-ij-*) на час написання пам'ятки було більше поширене, ніж тепер. Цей факт, очевидно, можна пояснити впливом польської мови, де така активність на той час також була високою.

ЛІТЕРАТУРА

- Аркушин, Г.Л. 2000, *Словник західнополіських говірок, тт. I–II*. Луцьк: Вежа.
- Аркушин, Г.Л. 2005, *Іменний словотвір західнополіського говору*. Луцьк: Вежа.
- Білоусенко, П.І. – Іншакова, І.О. – Качайло, К.А. – Меркулова, О.В. – Стовбур, Л.М. (ред.) 2010, *Нариси з історії українського словотворення: Іменникові конфікси*. Запоріжжя – Кривий Ріг: Тов “Ліпс” Лтд.
- Полюга, Л.М. 1991, *Українська абстрактна лексика XIV – першої половини XVII ст.* Київ: Наукова думка.
- Словник – *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст, вип. 3 (Б–В)*. Львів: Місіонер, 1996.
- Слоўнік – *Гістарычны слоўнік беларускай мовы, вып 2 (А–Буеньє)*. Мінск: Навука і тэхніка, 1982.
- Срезневский, И.И. 1989, *Словарь древнерусского языка, т. 1, ч. 1 (А–Д)*. Москва: Книга.
- Bańkowski, A. 2000, *Etymologiczny słownik języka polskiego I (A–K)*. Warszawa: PWN.